

Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi
Volume: 42, Summer-2019, p. 101-115
ISSN: 1308-6200 DOI Number: 10.17498/kdeniz.529134

Research Article

Received: February 19, 2019

Accepted: May 6, 2019

This article was checked by iThenticate

1835 NÜFUS SAYIMINA GÖRE ARDANUÇ SANCAĞININ DEMOGRAFİK YAPISI*

DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF ARDANUC SANJAK ACCORDING TO 1835 CENSUS

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА АРДАНУЧСКОГО САНДЖАКА ПО ДАННЫМ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 1835 ГОДА

Faruk TAŞKIN**
Ali İrfan KAYA***

ÖZ

Osmanlı Devleti kuruluştan itibaren fethettiği toprakları gelirlerine göre sınıflandırarak *Tahrir Defterlerine* kaydetmekteydi. Bu kayıtlardan araştırmacılar Osmanlı devletinin tahmini nüfus verilerine ulaşmaya çalışmaktadırlar. Benzer uygulamalar İmparatorluğun ilerleyen dönemlerinde de *Avârız Defterleri*, *Temettü'ât Defterleri* vb. başka uygulamalar altında devam etmiştir. Osmanlı devletinde modern anlamda ilk nüfus sayımı II. Mahmut zamanında 1831 (Hicri 1251) yılında Rumeli ve Anadolu vilayetlerinde yapılmıştır. Bu nüfus sayımında sadece erkek nüfus kaydedilmiştir. 1831 yılında başlayan bu sayımın üç-beş yıl devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarihte Çıldır eyaletine bağlı olan Ardanuç sancağında nüfus sayımı Hicri 1251 (1835) tarihinde yapılmıştır. Bu sayımda Ardanuç merkez ve köylerinin Müslüman ve Gayrimüslim nüfus sayımları yapılmıştır. Müslim, Gayrimüslim ve Kıpti nüfus defterinden oluşan 1835 tarihli Ardanuç nüfus defterinde, Ardanuç sancağına bağlı merkez *Ardanuç Kal'ası* olmak üzere toplam 48 yerleşim yerinin erkek nüfusuna yer verilmiştir. Çalışmada bulunan bazı köyler bugünkü Ardanuç belediye sınırları içerisinde bulunmayabilir. Bu bölgede nüfus sayımı yapılırken sayımın genel amaçları olan askere alma ve vergilendirme esasına uygun olarak Müslüman, Ermeni ve Kıptiler ayrı defterlere yazılmıştır. Bu çalışmada nüfus sayımında yer alan verilerden hareketle defterlerde başta hane reisi olmak üzere hanede çalışan veya çalışabilir durumdaki nüfusun fiziksel özellikleri,

* Bu makale, 18-20 Ekim 2018 Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Artvin Sempozyumu'nda Sunulan Özet Bildirinin Genişletilmiş Tam Metnidir.

** Orcid: 0000-0002-2872-4575 Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (faruktaskin@gmail.com)

*** Orcid: 0000-0002-0902-9999 Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (ae.kaya@hotmail.com)

mesleği, vergilendirme durumu ve yaşı gibi bazı verilerden yola çıkarak değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ardanuç, Osmanlı, Nüfus, Müslim, Gayrimüslim, Kıpti.

ABSTRACT

Since its foundation, Ottoman State classified and recorded in the *Tahrir Defterleri* (Tax Registers) the territories it conquered according to their revenues. Based on these records, researchers endeavour to have estimated demographic data on the Ottoman State. Similar practices continued as part of other practices in the later periods of the Empire such as *Avâriz Defterleri*, *Temettü'ât Defterleri*, etc. In the Ottoman State, the first census in modern sense was conducted in Anatolia and Rumelia provinces during the reign of Mahmut II in 1831 (H. 1251). This census included only male population. It appears that the census starting in 1831 continued for 3-5 years. At the time, the census in Ardanuc sanjak of Cıldır province was carried out in 1251 in the Islamic calendar (A.D. 1835). This census recorded Muslim and non-Muslim populations in central Ardanuc and its villages. Ardanuc register of 1835 including Muslim, non-Muslim and Copt registers provides information about the male population in a total of 48 settlements with *Ardanuç Kal'ası* as the centre in Ardanuc sanjak. Some of the villages mentioned in the study may not be within the borders of Ardanuc municipality today. When conducting a census in the region, officials Muslims, Armenians and Copts in separate books in line with the general purposes of the census, i.e. recruitment and taxation. Drawing from the data on this census, this study presents assessments based on such data as physical characteristics, occupation, taxation status and age of working population or those who were available for work in households, and particularly of the head of household in the registers.

Keywords: Ardanuc, Ottoman, Census, Muslim, non-Muslim, Copts.

АННОТАЦИЯ

С момента основания Османской империи завоеванные земли по своим доходам были зарегистрированы в реестры. Из этих реестров исследователи пытаются получить примерные данные по поводу населении Османского государства. Подобные работы были проведены в более поздние периоды существования империи, такие как Дефтери Авариз, Дефтери Теммету'ат и т. п. Первая современная перепись населения в Османском государстве было проведено в период Махмуда второго 1831 году (хиджры 1251) в провинциях Румелии и Анатолии. В этой переписи было зарегистрировано только мужское население. Перепись началась в 1831 году и длилась от трех до пяти лет. Перепись населения в Санджаке Ардануч провинции Чылдыр была проведена по хиджры 1251-ом году (1835). В ходе этой переписи было зарегистрировано мусульманское и немусульманское население административного центра санджака и деревень Ардануча. В реестре по переписи населения Ардануча 1835 года зарегистрировано мужское население 48 населённого пункта, включая населения Арданучской крепости. В нём были внесены мусульмане, немусульмане и коптская популяция. Некоторые деревни, указанные в реестре по сегодняшний день могут быть расположены за пределами современного Аданучского района. При проведении переписи мусульмане, армяне и коптцы были записаны в отдельных реестрах в соответствии с общей целью, т.е. для зачисления в армию и налогообложения. В нижеследующем исследовании обращается внимание на данные глав семей и его членов, на их физические характеристики, профессии, налоговый статус и возраст.

Ключевые слова: Арданудж, Османское государство, мусульмане, немусульмане, коптийцы.

Giriş

Batıda yeniçağla birlikte toplum bilimcileri nüfusun niteliği üzerinde araştırma ve incelemede bulunmuşlar, hemen hemen her ülkede bunun için nüfus sayımları bilimsel bir biçimde yapılmaya başlanmıştı. Sayım sonuçları üzerine değerlendirmeler yapılarak sorunlara çözümler aranmıştır.

Osmanlı Devleti’nde kuruluştan hemen sonra “Memleket Tahriri” adı altında öncelikle fethedilen topraklar üzerindeki halkın gelirlerini ve ellerinde bulundurdukları araziye saptamak için sayımlar ve yazımlar yapılmıştır. Osmanlı devleti ekonomik kaynak ve askeri ihtiyaçlar için arazi kayıtlarına ve nüfus sayımına önem vermiştir. Nüfus ve vergi kayıtları bakımından Tahrir Defterlerinin çok önemli bir kaynak olduğunu gösteren kişi Ömer Lütfi Barkan olmuştur. Barkan, “Tahrir Defterlerinin arazi ve nüfus açısından öneminin anlaşılmasına önayak olmakla kalmamış, aynı zamanda geliştirdiği “5 Emsali” formülü, yani hane sayısının 5 ile çarpımı yöntemiyle, Osmanlı döneminde çeşitli yıllara ilişkin nüfusun sayısal değerini tahmin etme imkânı sunmuştur” (Barkan, 1953: 12).

Tımar sisteminin uygulandığı bölgelerde ekonomik faaliyetlerin ve insan kaynaklarının tespiti amacıyla arazi ve hane sayımı yapılırdı. Bu kayıtlar ihtiyaç duyulan dönemlerde ve Padişah değişikliklerinde yenilenirdi. Modern nüfus sayımı niteliğinde olmayan bu tahrirlerle arazilerin kayıt altına alınmasının yanı sıra arazi sahiplerinin gelir durumu ve babalarının isimleri deftere kaydedilirdi (Bingöl, 2004: 44).

Çimen’in aktarımıyla; “XVII. yüzyılın başlarında klasik tahrirlerin terk edilmesiyle birlikte Nüfus/Hane, Mukataalar, Cizye, Tımar ve Evkaf defterleri yerine, daha ayrıntılı bilgi içeren belli konulara yoğunlaşan, Avâriz-Hâne Defterleri, Mukataa Defterleri, Cizye/Cizye Muhasebe Defterleri, Tımar Tevcih/Yoklama/Defterleri, Evkaf Tahriri/Evkaf Yoklama Defteri, Nüfus Yoklama Defterleri, Vilayet Muhasebe Defterleri, Mevâcib Defterleri, Tahriri Emlâk ve Nüfus Defterleri, Nüfus Tahrirleri, Temettü’ât Defterleri gibi defterler tutulmaya başlanmıştır” (Çimen, 2012: 193). Nüfusla verileri ile ilgili bilgiler edindiğimiz tahrir defterlerin asıl amacının vergilendirme olduğu düşüncesiyle, bu kayıtlardan modern anlamda nüfus bilgileri elde etme imkânı söz konusu değildir. Bu kayıtlarda kadınlar, çocuklar ve vergi mükellefi olmayanların kaydı söz konusu değildir.

1830 yılından itibaren yapılan nüfus kayıt çalışmaları, kaldırılan yeniçeri ocağının yerine kurulan “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye” ordusuna alınacak asker potansiyelinin tespiti, vergilerin dağılımı ve toplanmasında ortaya çıkan sorunların giderilmesi ve cizye vergisinin yeniden tayin edilmesi amacıyla yapılmıştır. Görüldüğü gibi yapılış amacı bakımından tahrir ve temettü’ât kayıtlarından tamamen ayrılan bu ilk modern nüfus sayımları 1830 yılının haziran ayından sonra başlamış ve ertesi yıllarda da devam etmiştir (Shaw, Shaw, 1994: 70). Bu sayım Mısır, Arabistan, Arnavutluk Bosna ve Güneydoğu Anadolu dışında, ülke genelini kapsaması açısından ilk sayım olarak kabul edilmektedir. 1831 yılında II. Mahmut zamanında yapılan bu nüfus sayımında sadece erkek nüfusu kayıt altına alınmıştır. 1831bu tarihte yapılan nüfus sayımı modern anlamda yapılan ilk sayım olarak kabul edil de de 1829 yılında İstanbul’da bazı semtlerde nüfus sayımının yapıldığı belirtilmektedir (Bingöl, 2004: 47). Bu dönemde yapılan nüfus sayımların amacı, ülkedeki askerlik ve vergi mükellefiyetini tespit etmektir. Sayımlarda Müslüman ve Gayrimüslim nüfus ayrı defterlere yazılırken şahısların yerli ve yabancı olma durumları da gösterildi (Güneş, 2014: 226).

Edirne Antlaşması'nın sonra konu yeniden değerlendirilmiş ve yapılan çalışmalardan sonra padişah konuyla ilgili bir irade çıkarmıştır. Bu iradeyle Osmanlı devletindeki eyalet, vilayet, kaza, kasaba ve köylerde oturan küçük, büyük, İslam ve reaya erkek nüfusunun yazılması istenmiştir. Çıkarılan irade doğrultusunda 1247/1831 yılında Rumeli, Silistre, Anadolu, Sivas, Karaman, Trabzon, Kars, Çıldır vs. eyaletlerde sayım yapılmıştır (Özger, 2006: 240).

1831 yılı nüfus sayımından istenilen sonucun alınamaması üzerine 1844 yılında bir askeri yetkilinin yönetiminde, özellikle ordunun ihtiyaçlarını gözeten yeni bir sayım yapılmıştır. Osmanlı devletinde önceki sayımlardan daha kapsamlı olanı 1866'da başlayıp 1873 yılında tamamlanan Tuna Vilayetinde, kısmen de Irak'ta yapılan nüfus sayımıdır. Kadınların kaydedilmediği bu sayımda, hanedeki kişi sayısı, kişilerin yaşları, medeni durumları, meslekleri ve mal varlıkları kaydedilmiş ve daha sonra bu defterler özetlenerek tek defterde toplanmıştır. 1866 yılında yapılan sayımın önemli özelliklerinden biri de Osmanlı vatandaşı olan herkese “Tezkere-i Osmaniye” veya Osmanlı Nüfus Cüzdanı vermek olmuştur (Çimen, 2012: 196).

Şûr-âyı Devlet (Danıştay) tarafından hazırlanan Sicil-i Nüfus Nizamnamesinin 4 Eylül 1881'de yürürlüğe girmesiyle, 1881-1882 yıllarında yeni bir nüfus sayımı için çalışmalar başlatılmıştır. Nüfus kayıt çalışmaları birçok bölgede 1886-87 yıllarına kadar sürmüştür. Sayımın sonuçları 1893 yılında dönemin Padişahına ayrıntılı olarak sunulmuştur. 1881-1893 sayımı “Osmanlı'nın çağdaş anlamda ilk genel nüfus sayımı” olarak kabul edilmektedir. Bu sayım önceki nüfus sayımlarından farklı olarak askerlik ve vergilendirme amacı güdülmeyen doğrudan nüfus verileri elde etmek için yapılmıştır. Bu doğrultuda kadınlar ilk kez sayıma dâhil edilmiştir. Bu sayım, bazı bölgeler hariç (Yemen, Hicaz, Trablus, Bingazi), ülke genelinde yapılmış ve Dâhiliye Nezaretinde özel bir birim oluşturularak her bölgede geçerli standart yöntem ve formlar kullanılmıştır.

Osmanlı devletinde yukarıda ifade edilen nüfus yayımlarını 1903 yılında başlayan ve 1906 yılında tamamlanan sayım takip etmiştir. Bu sayımın sonuçları Asır Gazetesinde yayınlanmıştır. “1881-1893 sayımında olduğu gibi, 1903-1906 sayımında da nüfus, bulunduğu yere göre değil, daimî ikameti esas alınarak sayılmıştır. Sayımdan elde edilen bilgiler Esas Defter adı verilen büyük defterlere aktarılmış, mahalle esasına göre oluşturulan bu nüfus kütükleri, 1885 sayımının ürünü olan Atık Defterlerinin yerini almış çeşitli güncellemelerle bu defterlerin kullanımı günümüze kadar intikal etmiştir” (Çimen, 2012: 198).

I. Ardanuç Sancağı

Ardanuç adının kökeni hakkında farklı ifadeler bulunmaktadır. Gürcü kaynaklarında Artanuci adıyla geçer. Ptolemaion'un zikrettiği Artanissa “Kur nehri ile Kafkas dağı” arasında olup dünyanın en kuzey noktası olduğu belirtilmiştir; ancak Ptolemaios'un Kafkasya coğrafyasının problemli olduğu belirtilmektedir. Ermenice ard-anuş “tatlıtarla” görüşü Nişanyan sözlüğünde kabul edilemez olarak ifade edilmektedir

(<https://nisanyanmap.com/?lv=2&y=Ardanuç%3%A7&t=&srt=x&u=1&ua=0>).

Ardanuç bölgesine “M. Ö. VIII. yüzyılda sırasıyla Urartular, Sakalar ve İskit Türkleri, M.S. 75'ten sonra ise eski Oğuz kollarından olan Hazarlar, Barseller ve Bağrathlılar yerleşmişlerdir. İlçe, 810 yıllarında Gürcü egemenliğine girmiştir. Anadolu Selçuklularının akınları sırasında yöreye Türklerin yerleştikleri belirtilmektedir” (Subaşı, 2013: 723). Selçuklu yönetiminden sonra Ardanuç'un, Moğol daha sonra Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve İran Safevî devletlerinin egemenliği altında yaşamıştır.

Ardanuç Kalesi'nin Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa'nın bu adla anılan seferi sırasında, 22 günlük bir kuşatmadan sonra 13 Haziran 1551 tarihinde fethedildiği bilinmektedir (Aydın, 1998: 122). Bu süreçte Ardanuç çevresinin de Osmanlı idaresine geçtiği anlaşılmaktadır. Ardanuç'un 1553 yılında Sancak idaresiyle yönetildiği ve 1554 yılında Sinan Bey'in Sancakbeyi olarak görev yaptığı belirtilmektedir (Aydın, 1998: 268). Ardanuç Sancağının ilk yıllarda sadece merkez kazadan oluştuğu anlaşılmaktadır. Çünkü 1554 yılında Ardanuç kadısının maaşının 15 akçe olduğu ifade edilmektedir. Ardanuç Sancağı 1558'de Ardanuç, Tavusker ve Cahis (Artvinli, 2013: 82), olmak üzere üç nahiyeden oluşmaktaydı. 1574 yılında ise Ardanuç, Tavusker, İşhan ve Cahis nahiyelerinden müteşekkil idi.

Ardanuç Sancağı 1580 yılında Erzurum Beylerbeyliğinden ayrılarak, Çıldır Beylerbeyliğine ilhak olunmuştur. Çıldır Eyaleti'ne bağlı olan Ardanuç Sancağının 1590-1595 yılları arasında tutulmuş "Mufassal Tahrir Defteri"nde Ardanuç, Tavusker ve şimdiki Yusufeli'nin Oltu Çayı ve Çoruk sağındaki Çakşen ve İşkhan adlı Nahiyeleri'ni de içine alan 101 köy ve mezra adları yazılmıştır (Kırzioğlu, 1992: 171-172). Ardanuç nahiyeye merkezi "Rıbat-ı Ardanuç" köyü olarak geçmektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Rusya'ya bırakılmış olan Ardanuç 1918'de İngiliz, 1919'da Gürcü işgaline maruz kalmıştır. 7 Mart 1921'de Türkiye topraklarına katılmıştır.

I. 1. Ardanuç Nüfus Defteri

Osmanlı devletinde 1831 (Hicri 1251) yılında Rumeli ve Anadolu vilayetlerinde başlayan nüfus sayımı beş yılda tamamlanabilmiştir. Çıldır eyaletinde nüfus yazımı Hicri 1251 tarihinde yapılmıştır. 1 Muharrem 1251 Hicri tarihi Miladi olarak 29 Nisan 1835 tarihine denk gelmektedir. Çıldır eyaletine bağlı olan Ardanuç sancağı nüfus sayımı 1835 (Hicri 1251) yılında yapılmıştır. Bu sayımda Ardanuç merkez ve köylerinin Müslüman ve Gayrimüslim nüfus sayımları yapılmıştır.

Ardanuç Sancağında 1835 tarihinde yapılan nüfus sayımında Müslüman nüfus defteri müstakil olup, Kıpti ve Gayrimüslim nüfus defterleri diğer sancaklarla birlikte yazılmıştır. Bu defter Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan Nüfus Defterleri kataloğunda (BOA, NFS.d) Müslim nüfus defteri 2761, Kıpti nüfus defteri 2778, Gayrimüslim nüfus defteri ise 2779 numarada yer almaktadır. Sayımın yapılması için merkezden Esseyid Mehmed Aziz Efendi görevlendirilmiştir (BOA, NFS.d.2779/3). Sayımda erkek Müslim ve reayanın çocuk ve yetişkinlerin de dâhil olduğu hane halkını eşkallerini ve şöhretlerini de belirterek defterlere yazılması istenmiştir. Çalışmadaki nüfus sayımı 1835 tarihli Ardanuç merkez ve köylerini içermektedir. Bu nedenle çalışmada bulunan bazı köyler bugünkü Ardanuç belediye sınırları içerisinde bulunmayabilir. İncelenen 1835 tarihli Ardanuç nüfus defterinde, Ardanuç sancağına bağlı merkez Ardanuç Kal'ası olmak üzere 48 yerleşim yerinin erkek nüfusuna yer verilmiştir. Bu köylerde nüfus sayımı yapılırken sayımın genel amaçları olan askere alma ve vergilendirme esasına uygun olarak Müslüman, Gayrimüslimler ayrı defterlere yazılmıştır. Hicri 1251'de yapılan nüfus defterine daha sonraki yıllarda meydana gelen değişikliklerin de kaydedildiğini görmekteyiz. Aynı şekilde H. 1252, 1253 ve 1254 yıllarına ait doğum, ölüm ve yer değişikliği durumları deftere kaydedilmiştir.

Nüfus yazımında aile reisi ki genellikle bu hanenin en yaşlısı olup öncelikle yazılmış ve daha sonra hanedeki diğer erkekler; oğlu, diğer oğlu, kayını, oğulluğu, torunu, amcası, yeğeni gibi akrabalar da belirtilerek yazılmıştır. Kişiler kaydedilirken fiziksel özellikleri, varsa lakapları belirtilerek kaydedilmişlerdir. Kişinin fizikî özellikleri kısa boylu, orta boylu, uzun boylu, kara sakallı, köse sakallı, kır sakallı, sarı sakallı, deli kanlı yaşına gelip bıyığı yeni çıkmış olanlara ter bıyıklı gibi tanımlamalar kullanılmıştır. Yine herhangi bir hastalığı fiziksel engelli durumu çolak, topal, âmâ (gözleri görmeyen), yekçeşm (gözlerinden biri

sağlam olan), sara, deli gibi kayda geçilmiştir. Arapça bir tâbir olan şâbb-ı emred tâbiri, henüz sakalı ve bıyığı çıkmamış, genellikle 10-20 yaş aralığındaki çocuk ve gençler için, müsîm kelimesi ise 40 yaş ve üstünde olan kişileri ifade etmek için kullanılmıştır. Bir yaşın altındaki çocuklar için mah (ay), ikiz olanlar için tev'em, oğlu anlamında "bin veya veled" ifadesi kullanılmıştır. Yine kişinin yaşı belirtilirken "sin" kelimesi kullanılmıştır. Nüfus sayımında köyün muhtarı ve imamı da deftere kaydedilmiştir. Hanede olmayıp bilinmeyen bir yere göç edenler için "ref't", "an diyar-ı", "âhar" ifadesi kullanılarak kayıt altına alınmıştır. Aynı şekilde başka yerleşim yerinden gelenler için de "amed", kayıp kişiler için de "mefkûd" tabiri kullanılmıştır.

Tablo 1: 1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanuç Sancağının Nüfus Dağılımı

Yerleşim Birimleri	Müslim Hane	Müslim Erkek Nüfus	Gayrimüslim Hane	Gayrimüslim Erkek Nüfus	Toplam Erkek Nüfus	Müslim Erkek Nüfus %	Gayrimüslim Erkek Nüfus %
Karye-i Danzot (Aydın)	1 56	4 00	5 2	164	564	70, 92 %	29, 08 %
Karye-i Gümüşhane (Gümüşhane)	7 2	2 33					
Karye-i Kâbirahur	5 8	1 59					
Karye-i Ortiz (Örtülü)	2 3	5 6					
Karye-i Sakara (Sakarya)	7 7	2 15					
Karye-i Gilarcit	7 1	1 55					
Karye-i Zinkâre (Zegerya/Zekeriyaköy)	1 00	2 28					
Karye-i Siha (Sağre/Ovacık)	2 3	5 6	1	6	62	90, 32 %	9,6 8%
Karye-i Usot (Tosunlu)	4 8	1 22					
Karye-i Ereşkenar (Ekşinar)	1 7	3 7	3	5	42	88, 10 %	11, 90 %
Karye-i Müker/Mükir (Tepe Düzü)	5 3	1 35					
Karye-i Geleşid (Güleş)	4 9	1 25					

Karye-i Çidil	3	7					
(Bağlıca)	3	9					
Karye-i Güreşit	3	9					
(Kutlu)	9	9					
Karye-i Bice	8	2					
(Tütünlü)	9	29					
Karye-i Samızgar	8	2					
(Aşağı İrmaklar)	7	51					
Karye-i Unho	8	1	5	11	204	94,	5,3
	8	93				61	9%
						%	
Karye-i Hamkürot	3	7					
(Hamurlu)	3	2					
Karye-i Kârsniya	2	9					
(Kapıköy)	9	3					
Karye-i Ancgöre	2	9					
(Anaçlı)	9	0					
Karye-i	2	6					
Ahaşyan/Aharşıyan	2	3					
(Akarsu)							
Karye-i Vardalya	3	8					
(Beratlı)	1	2					
Karye-i Norgiyal	2	5					
(Çakıllar)	0	6					
Ardanuç Kal'ası	3	6	8	271	340	20,	79,
Derunında	3	9	5			29	71
						%	%
Karye-i Haravul	2	6					
(Harmanlı)	0	5					
Karye-i Kontrom	1	4					
(Yolağzı)	3	3					
Karye-i Solyana	9	2					
(Yaylacık)		0					
Karye-i	5	1					
Anagirt/Anagert	8	55					
(Cevizlik)							
Karye-i Carade/Cara	1	4					
(Çıralar)	6	1					
Karye-i Varthil	2	3					
(Meşeköy)	0	9					
Karye-i	3	8					
Haravet/Havet	8	6					
(Boyalı)							
Karye-i Kaşıkçı	1	3					
(Kaşıkçı)	3	2					
Karye-i Obıçala	1	5					
(Gökçe)	5	1					

1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanuç Sancağının Demografik Yapısı

Karye-i Mazalahet	1	3
(Naldöken)	2	4
Karye-i Basa	4	8
(Yolüstü)	1	6
Karye-i Hive	4	1
(Geçitli)	5	38
Karye-i Şavgülar	1	4
(Aşıklar)	9	9
Karye-i Mezegil	1	4
(Müezzinler)	8	2
Karye-i	3	8
Diyagârmuç/Diyaga	2	7
muç (Karlı)		
Karye-i Suagâre	1	4
(Soğanlı)	5	6
Karye-i Longothev	3	1
(Bulanık)	9	34
Karye-i Petoban	1	4
(Hisarlı)	2	4
Karye-i Zuğö/Cuğö?	1	3
	2	1
Karye-i Hertvis	2	8
(Konaklı)	6	3
Karye-i Anç (İncili)	4	1
	5	31
Karye-i	5	8
Ustamil/Ustamel		
(Ustalar)		
Karye-i Aravit	2	5
(Torbalı)	1	1
Karye-i Ahıza	2	5
(Ferhatlı Köyü)	3	6
Kıpti/Poşa Taifesi	3	8
Hane ve Erkek Nüfus	7	3

	Hane	Erkek Nüfus	Müslim Erkek Nüfus, %	Gayrimüslim Erkek Nüfus %	Kıpti Erkek Nüfus %
Toplam Müslim	1	4	8		
Hane ve Erkek Nüfus	84	84	9,		
	7	9	98		
			%		
Toplam Gayrimüslim	1	4		8,4	
Hane ve Erkek Nüfus	46	57		8%	
Toplam Kıpti/Poşa	3	8			1,5
Taifesi	7	3			4%

Toplam Hane ve	2	5
Erkek Nüfus	03	38
	0	9

Nüfus sayımı yapılırken Kıptiler, Müslimler ve Gayrimüslimler ayrı ayrı defterlere yazıldığı için tabloda da ayrı olarak değerlendirilmiştir. Ardanuç Sancağında Müslüman nüfusun çoğunlukla köylerde yaşam sürdürdüklerini görmekteyiz. Ardanuç merkezde 33 hanede 69 Müslümanın yaşadığı nüfusu Ahışhavi aileleri oluşturmaktadır (BOA, NFS.d.2761/227). Defter incelemesinde Ahışhavilerin az da olsa köylerde yaşadıkları görülmektedir. 1835 yılı nüfus kayıtlarına göre Ardanuç Sancağındaki toplam 48 yerleşim biriminde en kalabalık nüfus, Danzot köyüdür. Bu köyde Müslümanlar erkek nüfusun 70,92% oluştururken, Ermeniler ise 29,08% erkek nüfusa sahiptir. En az nüfusa sahip köy ise 5 hanede 8 erkek nüfusun bulunduğu Ustamel köyüdür (BOA, NFS.d.2779/49).

Ermeni nüfusu genelde Ardanuç merkezde toplanmıştır. Ardanuç Kal'asında Ermeniler nüfusun 79,71%'ini oluştururken Müslümanlar 20,29%'luk bir orana sahiptir. Ancak bazı köylerde de Ermeni nüfusu bulunmaktadır. Ermenilerin en yoğun yaşadığı köy Danzot'dur. Bu köyde 52 hanede 164 gayrimüslim erkek deftere kaydedilmiştir (BOA, NFS.d.2779/135). Yine Karye-i Eşkinar'da 1 Ermeni hanesinde 5, Karye-i Sıha'da 1 Ermeni hanesinde 6 (BOA, NFS.d.2779/107), Karye-i Unho'da 5 Ermeni hanesinde 11 erkek nüfusu bulunmaktadır (BOA, NFS.d.2779/109).

Ardanuç Sancağında Müslim, Gayrimüslim ve Kıptilere ait 2030 hane bulunmaktadır. Bu hanelerde yaşayan toplam erkek nüfus ise 5389 olarak kayıtlarda verilmektedir. Yukarıdaki tabloda nüfus verilerinden elde edilen değerlere göre Müslümanlar nüfusun 89,98% oluşturmaktadır. Gayrimüslimler ise 8,48% gibi bir orana sahiptir. Kıptiler, sadece Ardanuç merkezde olup genel nüfus içerisindeki payı 1,54% olarak görülmektedir.

I. 1. 1. Müslim Nüfus Defteri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defteri'nde (BOA, NFS.d) Çıldır Eyaleti Nüfus Defteri içerisinde 2761 numarada yer alan Müslim defteri müstakil olup 344 sayfadan oluşmaktadır. Ardanuç merkez dâhil olmak üzere 48 yerleşim biriminin erkek nüfus sayımı yapılmıştır. Müslüman nüfusun köylerde yaşaması dolayısıyla tarım ve hayvancılıkla uğraştığı anlaşılmakta olup, ayrıca az da olsa değirmencilik, kavvas ve kemercilik gibi meslek sahibi olanlar da mevcuttur. Ardanuç kal'asında oturan Ahışhavi Müslüman ailelerin özellikle bezzaz (kumaş satan) mesleği ile uğraştıklarını görmekteyiz. Nüfus defterinde yedi kişinin Ardanuç merkezde bu mesleği yaptığı kaydedilmiştir. Yine merkezde Müslüman ailelerin çilingir, bakkal, dikişçi, kahveci, nalbant, değirmenci ve çakmakçılık gibi mesleklere sahip görülmektedir (BOA, NFS.d.2761/227).

Müslüman ailelerden bu dönemde devlet hizmetinde çalışanların da kayıtları verilmektedir. Köylerde piyade ve topçu askeri olarak görev yapanların kayıtları nüfus defterinde bulunmaktadır. Bilindiği gibi II. Mahmut Yeniçeri Ocağını kaldırarak yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunu kurmuştu. Ancak çok geniş sınırları olan imparatorluğu sadece bu askeri birliklerle koruyup kollamak olanaksızdı. Ekonomik sıkıntılardan dolayı da bu ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasında sıkıntıların yaşanması üzerine çözüm yolu olarak Redif askeri teşkilatının kurulması kararlaştırıldı. 1834 Ağustos ayında toplanan "Meclis-i Şura"da Redif askeri teşkilatının toplanmasına karar verilmiş ve II. Mahmut da bu kararı onaylamıştı. Bu karar doğrultusunda imparatorluğun dâhilinde bulunan sancakların kapsadığı kazalarda (Maden, Has, Evkaf, Muaf ve gayr-ı muaf bütün kazalarda) subayları ile birlikte bin dört yüzer kişilik birer tabur teşkil ettirilecektir (Çadrcı, 2008: 32).

Redif teşkilatına kaydolun askerler belirli zamanlarda yapılan askeri talimlerin dışındaki dönemleri memleketlerinde geçireceklerdi. Redif askeri teşkilatının görev ve sorumlulukları ile yapısı süreç içerisinde değişiklikler göstermiştir. 1836 yılında Redif askeri teşkilatının yeniden yapılanması sonucu Ardanuç sancağının da bağlı olduğu Çıldır Eyaleti Feriklik olarak Erzurum müşirliğine bağlandı (Çadircı, 2008: 38). 1835 Ardanuç nüfus defterinde ve 1838 yılında yapılan yeni yazımlarda köylerdeki Müslimlerden Redif teşkilatına kayıtlar yapılmıştır.

Tablo 2: Ardanuç Köylerindeki Redif ve Piyade Askeri Sayıları

Yerleşim Birimleri	Redif	Piyade
Karye-i Danzot (Aydın)	14	2
Karye-i Gümüşhane	7	3
Karye-i Kâbirahur	-	1
Karye-i Ortiz	1	1
Karye-i Aravit	-	2
Karye-i Sakara	9	-
Karye-i Gilarcit	7	3
Karye-i Zinkâre	9	1
Karye-i Sıha	2	-
Karye-i Usot	-	1
Karye-i Ereşkenar	1	1
Karye-i Mükür/Mükir	6	-
Karye-i Geleşid	2	-
Karye-i Çidil	8	1
Karye-i Güreşit	5	-
Karye-i Bice	9	-
Karye-i Samızgar	10	1
Karye-i Unho	7	-
Karye-i Kârsniya	5	1
Karye-i Ancgöre	5	1
Karye-i Ahaşyan/Aharşıyan	4	-
Karye-i Vardalya	3	1
Karye-i Norgiyal	1	-
Karye-i Kontrom	4	-
Karye-i Solyana	1	-
Karye-i Anagirt/Anagert	7	1
Karye-i Carade/Cara	-	1
Karye-i Varthil	1	-
Karye-i Haravet/Havet	2	-
Karye-i Obıçala	2	1
Karye-i Mazalahet	1	-
Karye-i Basa	5	1
Karye-i Hive	-	1
Karye-i Şavgölar	-	1
Karye-i	4	-
Diyagârmuş/Diyagamuç		

Karye-i Suagâre	2	1
Karye-i Longothev	-	1
Karye-i Petoban	1	-
Karye-i Zuğö/Cuğö?	2	2
Karye-i Anç	6	1
Karye-i Ahıza	2	1
Toplam	155	32

Ardanuç Sancağında Redif kayıtlarının çoğunlukla 15 Zilhicce 1253 (12 Mart 1838) tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Kayıtlarda farklı aylara denk gelen yazımlar da mevcuttur. Redif kayıtları tabloda da görüldüğü üzere köylerden yapılmıştır. Ardanuç merkezde söz konusu kayıtlara rastlanmamıştır. Redif askeri kayıtları, nüfus ve hane olarak da en fazla sayıya sahip 14 kişi ile Danzut Köyüdür. Bu köyü 10 kişi ile Samızgar, dokuzar kişi ile Sakara, Bice ve Zinkare takip etmektedir. Ardanuç merkez (Ardanuç Ka'lası) dâhil yedi yerleşim merkezinde Redif kayıtları yapılmamıştır. Toplamda 155 kişi Redif teşkilatına kayıt yaptırmıştır. Redif nizamnamesinde askere alınacak kişilerin yaşlarının 23-33 olarak verilmesine rağmen (Bolat, 2000: 24), Ardanuç nüfus defterinde Redif olarak yazılanların yaşlarının 11-38 aralığında olduğu görülmektedir. Bazı kayıtlarda 2 ile 70 yaş verirse de bunun yazım yanlışından kaynaklandığı anlaşılmaktadır (BOA, NFS.d.2761). Karye-i Diyağarmuç/Diyağamuç ve Karye-i Petoban'da birer kişinin askeri topçu olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır (BOA, NFS.d.2761/299/319).

Nüfus kayıt defterinde yaşları 16-30 arasında değişen 32 kişinin de piyade askerlik hizmetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine 2 kişinin askeri topçu olarak görev yaptığı belirtilmektedir. Nüfus defterinde değişik görevlerde bulunan kişilere de rastlamak mümkündür. Örneğin Kontrom Köyünden 35 yaşında Sarı bıyıklı orta boylu Egri Ali'nin mütesellimle hizmetkâr olarak çalıştığı belirtilmektedir (BOA, NFS.d.2761/237). Buna benzer Mezegil'de kır sakallı Mehmet bin Ali'nin Asitane'de Kaptan Paşa hizmetinde, Longothev'de Osman bin Dede'nin Sipahi hademesi olarak (BOA, NFS.d.2761/309), Gümüşhane Köyünden 36 yaşında Teb'a-i kâtib-i divân¹, İşid Mehmed bin İbrahim ve aynı köyden İvaz Mehmet'in Asitane'de Kavvas² olduğu defter kayıtlarında görülmektedir (BOA, NFS.d.2761/27).

Tablo 3: Ardanuç Köylerinden Çevre Bölgelerde Eğitim Yapanlar

Yerleşim Birimleri	Gidilen Merkez (Yaş)
Karye-i Gümüşhane	Amasya (20), Asitane (25)
Karye-i Aravit	Amasya (18)
Karye-i Mükere/Mükir	Amasya (30)
Karye-i Çidil	Erzurum (15)
Karye-i Güreşit	Asitane (35)
Karye-i Bice	Amasya 25

¹ Taşrada memur olan vezir veya amirlerin mektupçuluk vazifesini gördürmek üzere kullanılan memur. (Bkz. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat).

² Oklu Asker, 2. ok yapan, 3. okçu, 4. Banka, konsoloshane, sefarethane gibi yerlerde kapıcılık, bekçilik eden kişi. (Bkz. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat).

Karye-i Samızgar	Asitane (25), Ka'la (15), Asitane (35)
Karye-i Kârsniya	Kars (22), Asitane (35)
Karye-i	Kars (25)
Diyagârmuç/Diyagamuç	
Toplam	13

Ardanuç köylerinden belirli sayıda da olsa çevre merkezlere eğitim görmek için gidildiği görülmektedir. Ardanuç'a bağlı dokuz köyden toplam 13 kişinin 5 farklı yerde öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Bu kişilerin hangi seviyede eğitim gördükleri anlaşılamamaktadır. Nüfus kayıt bilgilerinde sadece "tahsilde" ifadesi kullanılmıştır. Öğrenim için gidilen yerler içerisinde imparatorluğun merkezi Asitane (İstanbul) beş kişi ile en çok tercih edilen yer konumundadır. Yine Amasya'nın İstanbul'dan sonra ikinci sırada yer aldığını görmekteyiz. Ayrıca Ardanuç'a yakın Erzurum ve Kars'ın da tercih edildiği anlaşılmaktadır.

I. 1. 2. Kıpti Nüfus Defteri

Kıpti nüfus defteri Çıldır Eyaleti dâhilindeki diğer sancaklarla birlikte yazılmıştır. Ardanuç'a ayrılan sayfalar defterin 22-25. sayfalarında yer almaktadır. Kıpti nüfus Ardanuç merkezde yer almaktadır. Poşegan taifesi olarak da adlandırılan Kıptiler 37 hanede 83 erkek nüfus olarak kaydedilmiştir (BOA, NFS.d.2778/117). Bu defterde Kıptilerle ilgili sadece hane ve hanedeki nüfus sayıları verilmektedir. Sadece Kıpti taifesinin muhtarı belirtilmiş, meslekleri ile ilgili bir kayıt verilmemiştir. Nüfus sayımında bazı bölgelerde yaşayan Kıptiler Hıristiyan Kıpti veya Müslim Kıpti olarak açıkça belirtilmektedir (Karal, 1995: 19). Ardanuç bölgesinde yaşayan Kıpti taifesi için bu ayırım belirtilmemiştir. Ancak incelenen defterde Kıptilerin cizye vergi mükellefi olmadıkları için Müslüman oldukları düşünülmektedir.

I. 1. 3. Ermeni Nüfus Defteri

Ardanuç bölgesindeki Gayrimüslim defteri de diğer sancaklarla birlikte 107-143. sayfalar arasında bulunmakta olup karışık yazılmıştır. Nüfus defterine gayrimüslim nüfus yazılırken Katolik Ermeni milleti ve Ermeni milleti olarak ayrı yazılmıştır. Buradaki Ermeni milletinden kastedilen Gregoryen Ermeni cemaatidir. Ardanuç merkezde Katolik Ermeniler 79 hanede 252 (BOA, NFS.d.2779/53), Gregoryan Ermeniler ise 6 hanede 19 kişi olmak üzere toplam 271 erkek nüfustan müteşekkildir (BOA, NFS.d.2779/119). Ardanuç merkezde oturan Ermenilerin mesleği de belirtilmiştir. Terzi, değirmenci, dikici, mazman, kürekçi, kazancı, saraç, demirci ve tüccar gibi meslekler deftere kaydedilmiştir. Ermeni nüfus defterinde hanede bulunmayanlar ağırlıklı olarak Asitane'de (İstanbul) olarak kaydedilmiştir (BOA, NFS.d.2779/109).

İslam devletlerinde zımmî statüsündeki Müslüman olmayanların çalışabilir durumdaki erkek nüfusundan alınan cizye, Osmanlı Devleti'nin önemli gelir kaynaklarıdır. Osmanlı Devleti ilk dönemlerden itibaren fethettiği yerlerde yaşayan yerleşik zımmî nüfusa cizye vergisi koymuştur. Çalışma gücü olmayan erkekler, rahipler ve devlet hizmetinde bulunan aileler bu vergiden muaf tutulmuşlardır. Cizye vergisi kişilerin ekonomik gelirine göre a'lâ, evsât ve ednâ olmak üzere üçe ayrılmıştır. A'lâ gurubu gelir olarak en üst sınıfı, evsât orta gelir gurubunda bulunanları, ednâ ise en düşük gelir düzeyine sahip olanları içermektedir (Akyel, Özdemir, 2015: 168). İncelediğimiz Ardanuç nüfus defterinde de Ermeniler gelir durumlarına göre evsât (orta) ve ednâ (alt) olarak kaydedilmişlerdir (BOA, NFS.d.2779/107/109/117/119). Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi a'lâ gelir gurubunda herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Tablo 4: Gayrimüslim Nüfusun Gelir Durumuna Göre Dağılımı

Yerleşim Merkezleri	Gayrimüslim Nüfus	A'lâ	Evsat	Ednâ
Ardanuç Ribatı (Millet-i Katolik)	252	-	103	8
Karye-i Sıha (Millet-i Ermeni)	6	-	3	1
Karye-i Eşkenar (Millet-i Katolik)	5	-	3	-
Karye-i Unho (Millet-i Katolik)	11	-	7	-
Sakin-i Ribat-ı Mezbur (Millet-i Ermeni)	271	-	100	18
Danzot (Millet-i Ermeni-Millet-i Katolik)	164	-	73	19
Toplam	709	-	289	46

Tabloda Ermeni nüfusunun gelirlerine göre evsat ve ednâ olarak yazıldığını görüyoruz. Verilerden anlaşıldığı üzere zengin sınıfında (a'lâ) gayrimüslim bulunmamaktadır. Vergilendirmede evsat (orta) gelir gurubu 289 kişi ile çoğunluğu oluşturmaktadır. Düşük gelir düzeyinde 46 kişi bulunmaktadır. Herhangi bir vergi gurubuna dâhil olmayanlar amel-mânde (çalışamaz durumda) ve sabî (çocuklar) olarak belirtilmişlerdir.

Nüfus defterine ek kayıtların daha sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Hicri 1252,1253 ve 1254 yıllarında meydana gelen değişiklikler deftere kaydedilmiştir. Kayıtların defterin alt kısmına veya mevcut hanenin yanındaki boşluğa yeni doğanlar, vefat edenler, haneden ayrılanlar, gelenler ve redif teşkilatına kaydedilenlerin yazıldığı görülmektedir.

SONUÇ

Ardanuç Sancağı nüfus defterinde, Ardanuç ve köylerdeki haneler numaralandırılmış, hane reislerinin varsa meslekleri belirtilmiş, ve hanede yaşayan erkeklerin yaşları ve fiziki özellikleri tek tek yazılmıştır. Defterdeki bu bilgilerden her mahallenin hane sayısı ve erkek nüfusu sayısı tespit edilmiştir. Hanede bulunmayıp başka yerlerde olanlar, eğitim için gidenler, askerlik veya başka devlet hizmetinde olanlar da belirtilmiştir. Nüfus defterlerinde yerleşim birimlerindeki muhtarlık, imamlık yapanlar ve gayrimüslimlerin ruhbanları da belirtilmektedir.

Ardanuç nüfus defterinden elde ettiğimiz verilere göre bölgede Müslümanlar, Ermeniler ve az da olsa Kıpıtların yaşadığını görmekteyiz. Bölgede Müslümanlar önemli oranda çoğunluğu oluşturmaktadır. Müslüman kesim daha çok köylerde ikâmet ederken, Ermenilerin Ardanuç merkez ve Danzut köyünde yaşadıklarını görmekteyiz. Müslüman nüfus içerisinde sayılan Ahışhahilerin Ardanuç merkez ve bazı köylerde kayıtlarına rastlanmaktadır. Aynı şekilde Kıpıti kesimi de Ardanuç merkezde ikamet etmektedir. Köylerde yapılan sayımlarda Kıpıti kesim bulunmamaktadır.

Nüfus defterlerinde bölgenin ekonomisine dair az çok bilgiler de elde etmekteyiz. Köylerde tarım ve hayvancılık yapılırken, bazı meslek guruplarının sancak merkezinde toplandığını görmekteyiz. Kayıtlardan Müslümanların askeri birliklerde ve kamuda görev yaptıklarına dair veriler de elde etmekteyiz. İsim koyma konusunda çalışma yapanlar nüfus defterlerine başvurabilirler. Bölgede yaygın olarak kullanılan isimler ile ilgili bilgilere

ulaşmak mümkündür. Türk-İslam nüfusunun yazıldığı defterlerde İslam büyüklerinin isimlerinin isim verme geleneğinde sıklıkla başvurulan bir gelenek olduğunu görmekteyiz. Yine aile büyüklerinin isimlerini yeni doğan çocuklara verilmesi çokça rastlanan bir durumdur. Böyle bir geleneğin Gayrimüslimlerde de yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışılan nüfus defterinde Müslümanların genellikle tarımla uğraştıkları görülmektedir. Ancak Ardanuç merkezde yaşayan Ahışhävilerin bazı aileleri esnaflık yapmaktadır. Gelir durumu yüksek olan Müslümanların köle sahibi olduklarını da görüyoruz. Örneğin Yusuf bin Abdullah'ın iki Gayrimüslim kölesi olduğu belirtilmektedir. Yine bazı ailelerin hizmetkârlarının da bulunduğu kayıtlarda görülmektedir. Gayrimüslim nüfus özellikle Ardanuç merkezde ikamet edenlerin esnaflıkla uğraştıkları ve bazı meslekleri icra ettiğini görmekteyiz. Vergilendirme kayıtlarında çoğunluğun orta (ednâ) gelir gurubuna dâhil oldukları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Boa)

Nfs.D. (Nüfus Defterleri), Defter No: 02761

Nfs.D. (Nüfus Defterleri), Defter No: 2778

Nfs.D. (Nüfus Defterleri), Defter No: 2779

Araştırma Eserler

Akyel-Özdemir, Salih-Kâmil, (2015). 1835 TariHli NüFus DefteriNe GöRe TiRebolu'da GayriMüSliM NüFus Yapısı, TürKiYat Araştırmaları Dergisi, Sayı 37, 163-179.

Artvinli, Taner, (2013). Artvin Yer Adları Sözlüğü, İstanbul.

Aydın, Dündar, (1998). Erzurum Beylerbeyliği Ve Teşkilatı Kuruluş Ve Genişleme Devri (1535-1566), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Barkan, Ömer Lütfi (1953). "Tarihi Demografi Araştırmaları Ve Osmanlı Tarihi", Türkiyat Mecmuası, Cilt:10, 1-26.

Bingöl, Sedat (2004). "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı Ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme", Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 23 Sayı: 36, 43-60.

Bolat, Cahide, (2000). Redif Teşkilatı (1834-1876), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Çadircı, Musa, (2008). Tanzimat Sürecinde Türkiye-Askerlik, Ankara.

Çimen, Adnan, (2012). Sayım, Kayıt Düzeni Ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri, Gazi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 14/3, 183-216.

Güneş, Mehmet, (2014). Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili, Akademik Bakış, Cilt:8, Sayı: 15, Kış, 221-240.

Karal, Enver Ziya, (1995). Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.

Kırzioğlu, Mehmed Fahrettin (1992). Yukarı-Kür Ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar (M. Ö. VIII.-M. S. VI. Yy.) Ve Son-Kıpçaklar (1118-1195) İle Ortodoks -Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska / Çıldır Eyaleti Tarihi'nden), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Özger, Yunus, (2006). Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/ 1835 TariHli Nüfus Yoklama Defterine Göre), A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 29 Erzurum, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, 239-266.

Shaw, Stanford J.-Ezel Kural, (1994). Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye, (Çev. Mehmet Hannancı), İstanbul.

Subaşı, Ömer, (2013). Xı. YüZyılDa Tao-Klarceti BöLgesinde TüRk HâKimiyeti, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 8/5 Spring, 705-731.

<https://Nisanyanmap.Com/?Lv=2&Y=Ardanu%C3%A7&T=&Srt=X&U=1&Ua=0>